

STM 1922

Från pianofortets barndom

*Några utlåtanden och handlingar från Musikaliska
Akademiens arkiv*

Av Tobias Norlind

© Denna text får ej mångfaldigas eller ytterligare publiceras utan tillstånd från författaren.

Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av resp. författare och Svenska samfundet för musikforskning. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat tillåtna inom ramen för en vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upphovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela databasen.

FRÅN PIANOFORTETS BARNDOM.

NÅGRA UTLÅTANDEN OCH HANDLINGAR FRÅN MUSIKALISKA
AKADEMIENS ARKIV. .

AV TOBIAS NORLIND.

nligt Kungl. Musikaliska Akademiens stiftelsebrev av 1771 skulle bl. a. "Theorien om Orgelvärcs och alla andra Musicaliska Instrumenters förfärdigande, blifva ämnen till Academiens göromål". Det var ej att undra på, att särskilt klaverfabrikanter ansökte om utlåtanden. Alltsedan 1700-talets början hade man arbetat på klaverets fullkomnande, och även i Sverige hade försök gjorts till förbättringar av clavicymbalen. Så hade t. ex. prosten Brelin till Vetenskapsakademien redan 1739 meddelat om "et nytt påfund, at öka Clavers och Cymbalers godhet" och utförlig beskrivning med teckning infördes av instrumentet i 1757 års Handlingar. Några meddelanden om de förändringar klaverinstrument undergå i stark köld gjordes i 1760 års Handlingar.¹

Sedan Musikaliska Akademien fått på sin lott alla uppfinningar av musikalisk natur, blev det i stället till denna man vände sig. Redan 16 juni 1772 uppvisade Rosenau ett "klavér" (clavicembalo), vilket d. 4 juli s. å. vann akademiens bifall. Kort därefter kom instrumentmakare Öberg med en "Invention at å wanlige Clavecins åstadkomma forte och piano, jämte Crescendo och Diminuendo" Ett löst inlagt blad vid protokollet d. 29 nov. 1780 torde närmast avse Öbergs instrument. Å bladet finnes följande anteckning:

"En Clavecin med nya inventionen äger följande fördelar framför de vanliga. 1:mo Fjedringen som är af Engelskt läder, är ganska varagtig, och torde kunna försäkras på flere år oagtadt continuellt spelande den kan äfven utan ny fjedring ganska lätt hjälpas när den blir försvagad.

¹ A. A. HÜLPHERS, Hist. Avh. om Musik, Västerås 1773, s. 81. Se även Vet.-ak:s Handl. 1739, 57, 60.

2:do är tonen starkare och mera majestueux än på de vanliga Claveciner.

3:tio döfvas tonen straxt tangenten släppes, så at eftersjungningen undvikes.

4:to är fjedren säkrare i anslaget.

5:to är en inrättning hvarigenom under sjelfva spelningen utan incomoditet Forte, Piano, Crescendo och Diminuendo vinnes.¹

Öbergs instrument var tydligen en vanlig clavicymbal. 1780 synes emellertid hammarklaveret eller fortepianot redan ha varit känt.² Instrumentmakare Pehr Lindholm inlämnade nämligen en beskrivning å ett nytt klaverinstrument. Det omnämnes där, att hans klavér skilde sig från "de vanliga fortepiano", och akademiens preses meddelar även vid sammanträdet d. 4 april 1781, att Lindholms uppfinning ej avsåg ett fortepiano av den konstruktion, som redan blivit känd i Sverige.

Lindholm tycks dock ha varit den förste, som även fabrikerat fortepiano. Nordiska Museet äger av honom ett hammarklavér (av vanlig typ) signerat 1780 med 3 register för vänster hand och en knäpedal.

Det nya, som nu uppvisades för akademien (⁴/₄ 1781), kallade han "Crescendo" och om alla dess fördelar yttrade han sig till protokollet på följande sätt:

¹ Akademiens slutgiltiga utlåtande är meddelat i MORALES-NORLIND, Kungl. Mus. Akad. 1771—1921, s. 29 f.

² ENVALLSSON omtalar i sitt Sv. mus. lex., Sthlm 1802, under art. Forte-piano, att "alla andra nationer både i tal och skrifter" kallade instrumentet *Piano-forte* och att det andra namnet blott förekom hos oss. Detta yttrande synes dock ej riktigt. Under 1700-talets senare hälvt förekomma på kontinenten båda namnen brukade om varandra. Under art. Piano-forte ger E. sedan följande beskrivning: "Et slags klaver med fem, fem och en half til sex oktaver, med dubbla korer. Får sit ljud af hamrar, som anröra strängarne. Desse hamrar äro beklädde med skinn, då ljudet genast dämnes genom en annan hammare. — Instrumentet har eljest vanligen tre förändringar, som åstadkommas med pedaler, at man under spelningen efter behag kan öka eller minska ljudet. Konstruktionen är af sex fots längd, och två fots bredd, i form af et aflångt bord." Han talar därjämte om en variation "Grand Piano-forte" med 5—5.5 oktaver och 3 korer; "har äfven sit ljud genom hamrar, men kan genom pedaler afföras, at hamrarna blott anröra en, vidare två, och sedan alla tre strängarne, hvarigenom åstadkommes et fullkomligt crescendo, och likaså tillbaka diminuendo. — Konstruktionen är lika med Klavessin."

"Sjelfva Corpus är allenast 6 tum längre 1 1/2 tum bredare och 3 tum högre än de vanlige fortepiano, men byggnaden inuti äfven som mechanismen är aldeles olik med något annat förut bekant Instrument. Detta har tvenne stämmor, at dragas an för handen, och fem särskilta Regeringar för knäet, genom hvilkas olika rörelser, åstadkommes Tijo särskilta hufvudförändringar i selva Tonen. Den första stämman ifrån vänster för handen, är en Pantaleon,¹ och den Andra en forte Piano. Regeringarne för knäet äro alla at trycka upåt emot bottnen, men med den skillnad, at de tvenne första till vänster, och hvilka ej kunna nyttjas förr än Pantaleonstämman är förut med handen andragen, blifva orörlige, då knäet tages undan, emedan de äro så med hvar andra sammanbundne, at då en af dem tryckes an, går den andra sielf undan; men de tre öfrige höja och sänka sig allt effter knäets rörelse, och höra ej till någon viss af förenämnde stämmor. Genom den första Regeringen för knäet, exequeras en ordentelig Clavecinstämma; men den andra förer undan denna, och Pantaleon-stämman blifver kvar. Den tredje Regeringen är en så kallad lut-stämma, men af den beskaffenhet, at dess värkande döfning i ton ökes, allt efter tryckningen med knäet, och åstadkommer därigenom det fullkomligaste Diminuendo. Den fierde Regeringen flyttar de intill alla strängarne liggande dämphamrar ifrån sitt vanliga läge, i samma mohn, som tryckningen med knäet sker, hvarigenom under spelningen vinnes ett ganska fullständigt Crescendo. Den femte tjänar at därmed efter behag uplyfta det öfver Resonance-bottnen applicerade och uti rahm upspända sidentyg, hvarigenom ljudet mera utsläppes utur Instrumentet. De tijo värkeliga

¹ År 1779 hade Georg Noëlli från Mecklenburg—Schwerin låtit höra sig å pantaleon. Han fick spela för konung Gustaf III på Gripsholm, vilken blev så förtjust, att han lät utsända en hovkapellist C. F. W. Salomoni för att lära spela instrumentet. Salomoni var utrikes 1780 och 81 och lät sedan höra sig i huvudstaden. Åren 1779 och 80 tycks "pantaleonfebern" ha varit stor i Stockholm, och tydligen har P. Lindholm velat utnyttja denna. Stockholmar-nas hänförelse för P. Hebenstreits dubbelcymbal synas dock snart ha svalnat, och Salomoni vann ingen berömmelse å sitt nya instrument. — Om Noëlli se F. A. DAHLGREN, Ant. om Sthlms teatrar s. 531 o. 588; P. VRETLAD, Konsert-livet i Sthlm s. 59. Om pantaleonen se G. KINSKY, Musikhist. Museum von W. Heyer in Cöln II (Cöln 1912) s. 290 f.

Variationer i tonen, som detta Instrument åstadkommer består således uti

Clavecin ensam

Pantaleon ensam

Clavecin och forte piano tillsammans

Pantaleon och forte piano tillsammans

Forte Piano ensam;

samt dessa fem spelsätt med lutstämman till hvardera, hvaribland märkes, at Clavecin med lutan låter som värkelig Harpa.

Vill man lägga härtill den märkeliga skillnad vid hvar och en af förenämnde tonsorter, som det högsta Crescendo, eller dämpamrarnes frånflyttande, åstadkommer, så blifva Variationerne i Spelnings-sätten ännu flere.

Något Instrument af sådan sammansättning, som detta, har aldrig i Sverje förut blifvit gjort, och vetterligen ej eller å någon utrikes ort.“

Akademien fann även instrumentet synnerligen gott och beslöt tilldela Lindholm guldmédalj, vilken skulle överlämnas d. 24 jan. [1782]. Akademiens yttrande över instrumentet skulle även införas i tidningarna.

Märkligt nog höres ej mera av Lindholms nya klavér, och något exemplar finnes ej heller bevarat till våra dagar. Måhända bidrog pantaleons ringa popularitet efter 1781 till, att de nya ideerna ej så väl senterades. Även clavicymbalen försvann relativt hastigt. Kvar stod alltså till sist endast hammarklaveret, och Lindholm fortsatte därför som förut att bygga fortepianon med tre utdrag och knäpedal. Nordiska Museet förvarar flera instrument av hans hand tillhörande denna sort.

Ännu hade man dock ej tröttnat att fabricera nya klavér med egenartade klangmöjligheter. D. 19 mars 1808 uppvisades sålunda ett "fortepiano med fagottstämma". Akademiens utlåtande om detta instrument lyder:

“Det af Coopvaerdie-Skepparen Åsell förfärdigade Piano-Forte, hvarom berörde dags Allmänna Protokoll förmåler, och som nu i Akademiens Rum var uphämtadt, hade förut, af de derom anmodade Ledamöter, Herrar Byström och Askegren, blifvit nogare granskadt, samt försöktes i dag af dem uti Akademiens öfvervaro: Och enligt deras derefter

till Protokollet afgifna sammanstående yttranden, så väl som de fleste öfrige Ledamöters omdöme, fanns detta Instrument, som var af mindre sorten i vanlig Clavérs-form och väckert arbetadt, äga en god och sjungande ton, med égalt förhållande emellan Basen och Discanten, samt jämn och lätt touche, så att det härutinnan kunde jämnföras med de bättre i Stockholm förfärdigade Instrument af samma slag. Hvad i öfrigt angick den för de djupare Octaverne anbragte Fagott-Stämman, åstadkommen genom Strängarnes dallring mot en vid Registret fästad Pappers-rimsa, så befanns väl samma Stämman ej svarande mot det Instrumentets egentliga och vackrare ton-art, men syntes, som ett försök i denne väg, kunna förtjena upmärksamhet, i den mån det gäfve anledning till inventionens framdeles fullkommande, och så vidt tonen af ett Blås-Instrument kan på ett med Strängar imiteras; Hvilket alltså genom Utdrag af Protokollet skulle Åsell till Bevis meddelas.“

Sedan tyckes man ha tröttnat på hammarklaveren och mera inriktat sin upmärksamhet å friktionsinstrumenten. Den store tyske fysikern E. F. Chladni hade efter glasharmonikans mönster konstruerat ett instrument med stålstavvar, vilka stodo i förbindelse med glasstavvar. Tonen alstrades genom gnidning av finger, mot stavarna, vilka roterade. En av de första, som utnyttjade denna princip i och för klaviaturinstrument, synes ha varit norrmannen Peter Rieffelsen. Han omtalas i N. L. GERBERS Lexikon d. Tonkünstler (Lpzg 1812/13) III, 859 och kallas där en dansk instrumentmakare, som i Köpenhamn 1800 uppfunnit ett instrument benämnt *melodikon*. I Allg. Mus. Zeitung XVI s. 89 nämnes ett annat av honom 1814 uppfunnet instrument *hymnerophon*, vilket torde ha varit en förbättring av det förra. Musikaliska Akademien fick av en tillfällighet lära känna detta senare klavérinstrument. En stockholmare hade nämligen beställt en lantbruksmaskin men i stället fått en hymnerophon. För att slippa besväret med returnering överlämnades instrumentet till Akademien, vilken lät utställa det, i händelse någon ville göra liknande. Det omtalas dock ej, att någon instrumentmakare brytt sig om att syssla med dylika klangredskap.¹

Emellertid fick Akademien snart tillfälle att taga direkt

¹ MORALES-NORLIND, Kungl. Mus. Akad. s. 64 f.

befattning med Rieffelsens instrument, i det att uppfinnaren direkt begärde Akademiens utlåtande om sitt melodikon. Den 16 nov. 1816 avgav Akademien följande utlåtande:

“Sedan i anledning af Norske Ordonnance, Officerarens hos H. K. H. Kronprinsen, Lieutennanten Peter Rieffelsens anmälte begäran, Kongl. Akademien, enligt Protokollet för den 16 nästlidne november, anmodat herrar Krigsrådet Åhlström, Öfv. Lieut:n Byström, Hofrättsrådet von Rosen och Grosshandlaren Collin, att, på akademiens vägnar, besigtiga och försöka det af bemälte Lieutenant förfärdigade musikaliska instrument, Melodica, kalladt, samt om dess egenskaper och beskaffenhet berättelse afgifva, föredrogs i dag nämde deputerades yttrande i detta ämne, hvaraf inhemtades, att förberörda instrument, som vore det första af dylik art här i landet, förfärdigade och uppvista, spelas med vanlig claviatur från och med grofva C till och med fyrastruket C, således omfattande 5 octaver; — Att ljudet frambringas genom friction mot en i horisontellt läge, medelst trampning, kringlöpande guten conisk metallcylinder, till hvilken, vid tangenternes nedtryckning, böjas de för hvarje ton, i mån af dess gröfre eller finare ljud, uppställda rätvinkliga messingstenar, som på ändarne åt cylindern äro beklädda med skinn, och bakom hvilka instrumentets resonansbotten finnes anbragt; — Att tonen, som något liknar glasharmonicans, och, i mån af tangentens tryckning, blir starkare eller svagare, angifver fermt, synnerligast i de högre octaverne, äfvensom att dess uthållning, crescendo och diminuendo äro mera säkre och jämne, än de som frambringas på glas-harmonican medelst fingrarnes immediata, vidrörande å klockorne, hvarjemte instrumentet, såsom med claviatur förse dt, är för någon hvar lättare att spela än nämde harmonica; — Och ändteligen, att detsamma i öfrigt, så väl till dess yttre som inre delar, är med utmärkt noggrannhet och nätthet arbetadt.

I anseende till detta instruments ofvanbeskrifna egenskaper, fann Kongl. Akademien, det herr Lieutennanten Rieffelsen, medelst dess förfärdigande gjort sig förtjent till Akademiens synnerliga uppmärksamhet, samt till ett öfver detsammas beskaffenhet fördelaktigt Betyg, hvilket altså beslöts, skulle genom Utdrag af Kongl. Akademiens Protokoll, honom meddelas.“

Märkligt nog stannade Akademien ej vid detta berömmande

utlåtande utan avgav ett nytt d. 26 mars 1817. Man hade under tiden förlorat entusiasmen för instrumentet, och nu låter omdömet annorlunda. Tonen var bristfällig och instrumentet behövde “fullkomnas“. Slutligen påpekas, att idéen ej var ny utan tillräckligt känd förut. Detta var så tillvida sant, att efter 1800, då Rieffelsen kom med sitt, hade Christian Wietz i Emmerich 1805 uppvisat ett s. k. *melodeon* efter samma principer, Uthe i Sangershausen 1808 ett *xylosistron* och 1810 ett *xyllharmonicon*, Franz Leppich i Wien 1810 ett *panmelodikon*, J. D. Buschmann i Friedrichroda 1810 ett *uranion* och 1816 ett *terpodion* samt slutligen Chladni själv en *clavizylinder*, vilken visserligen samtidigt med Rieffelsens melodikon 1800 omnämndes men först 1814 erhö ll sin definitiva gestalt och 1821 närmare beskrevs.¹ På 1820-talet synes man dock ha upphört att bry sig om dylika “friktionsklavér“, och då de nu i våra dagar omtalas, sker det blott i samband med instrumentmuseerna, vilka gärna vilja ståta med åtminstone ett sådant. Musikhistoriska Museet har lyckats förvärva ett friktionsklavér (nr 474), men sannolikt har detta ej trakterats i Sverige.

Ännu en liten uppfinning å klaverets område kom Sverige på 1820-talet till godo. Akademien fick dock ej tillfälle att yttra sig om denna. Det gällde fortepianon med svängd klaviatur. Allg. mus. Zeitung omtalar 1825 (s. 728), att året förut Georg Staufer och Max. Haidinger i Wien uttagit patent å förändrad form på klaviaturen, “indem sie sie eingebogen und kreisförmig bauten“. J. FISCHOF² säger, att uppfinningen icke hade vidare följder. K. F. WASENIUS omnämner dock i sin uppsats “Bidr. t. den finska pianofabrikationens historia“ (Tidn. f. Musik 1914 s. 84) en mahognytaffel å Lindö gård (ägare dr frih. Alb. de la Chapelle) med rundad klaviatur (avbildad s. 85). Instrumentet är signerat “Musica instrument-fabrik C. i Åbo“. Det bär årtalet 1827 och numret 86. OTTO

¹ Se härför Allg. Mus. Zeitung för de nämnda åren. Chladni har i denna tidskrift upprepade gånger omtalat sitt instrument (II s. 305 ff., III s. 386, IX s. 221 f). Slutligen utgav han 1821 hos Breitkopf & Härtel sin bok: “Beiträge zur präkt. Akustik und zur Lehre vom Instrumentenbau, enthaltend die Theorie und Anleitung vom Bau der Clavicylinder und der damit verwandten Instrumente“.

² Versuch einer Geschichte des Clavierbaues, Wien 1853, s. 27. Jfr även G. KINSKY, Hist. Mus. v. W. Heyer in Cöln I (Cöln 1910) s. 164.

ANDERSSON¹ sammanställer denna fabrik med Olof Granfelts i Åbo. Klaverfabrikanten Olof Granfelt från Stockholm hade 1823 flyttat över till Åbo och annonserade d. 29 nov. i stadens tidning, att han "sedan Hans Kejsersliga Majestät i nåder för gott funnit att hugna honom med privilegium å etablerandet av en fabrik i Åbo stad", erbjöd "större och mindre flygelfortepiano såväl av engelsk som wienerkonstruktion, enkla fortepianos av åtskilliga storlekar m. m."

Granfelt synes från Wien ha fått Straufer-Haidingermodellen, ty redan d. 6 dec. 1826 bjuder han ut ett flygelfortepiano "af nyare sort med rundad klaviatur". Det nyss omtalade instrumentet å Lindö är emellertid en taffel, och Granfelt synes mest ha hållit sig till denna form. Efter Åbo brand 1827 flyttade Granfelt tillbaka till Stockholm, där han fortfarande byggde tafflar med svängd klaviatur. Musikhistoriska Museet äger ett sådant instrument (nr 601)² signerat "Olof Granfeldt Stockholm 1828" samt nummer 100.³ Ännu ett tredje sådant från Sthlm fanns för några år sedan. Tyvärr hann jag ej se instrumentet, förrän det redan var sålt och försvunnet. Sannolikt finnas ännu i Stockholmhemmen sådana tafflar kvar.

Huru länge Granfelt byggt efter wienerklaviaturmodellen är ej känt. Antagligen övergav han formen kort efter 1828. Musikaliska Akademien lät som erkänsla för hans förtjänster om pianofabrikationen 1844 kalla honom till associé. Granfelt avled 1850.⁴

¹ J. J. Pippingsköld o. Musiklivet i Åbo 1808—27 (Hfors 1921) s. 224.

² Gåva 1919 av skådespelaren Elis Ellis.

³ Numreringen avser naturligtvis ej antalet instrument med svängd klaviatur utan antalet av G. byggda fortepianon.

⁴ Svenska pianofabrikanter, vilka (jämte de förut nämnda) begärt ak:s utlåtande äro följande: Grönbom (⁶/₈ 1800), Söderberg (²³/₁₀ 02), Törnbom (¹²/₄ 23), Willgren (²³/₄ 26), Hulting (²⁷/₈ 26), Forssberg (²⁴/₈ 27), Saetor (fr. Norge; vill anlägga fabr. i Sthlm; ¹⁴/₈ 29), Kjellström (»taffelpf.»; ⁶/₁₁ 30), Brandt (²⁹/₁₁ 31), Söderberg (s. som 1802; ²⁶/₈ 31), Mankell (⁷/₄ 31); Rosenvall (taffelpf. av ny konstr.; ¹¹/₁ 34), Lundgren (¹¹/₁ 34), Ekerman (⁷/₈ 43), Broman (²⁰/₈ 43), Malm-sjö (¹³/₈ 44), Holmberg (⁹/₄ 44), J. E. Elkbom ("pianino el. piano droit"; ²⁸/₁₀ 45), C. P. Höfstedt (⁶/₁₀ 46), J. P. Hallberg (²⁰/₅ 45), N. Silow (²⁰/₁₁ 47), C. Sillén ("lätta pianos"; ²⁰/₆ 58).